

Viktor Olifirov*

THE RUSSIAN EMPIRE'S RESETTLEMENT COLONIZATION OF CENTRAL ASIA: PRECONDITIONS, MECHANISMS, AND CONSEQUENCES (LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES)

Abstract: This article examines the process of settler colonization of Central Asia by the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries. It is argued that this process constituted a comprehensive state-led project aimed at bringing about large-scale socio-economic transformation of the region and consolidating imperial rule over its territory. The article analyzes the ideas underlying the implementation of the colonization policy, including the influence of political calculations, the factor of overpopulation in the European part of the empire, and the imperial leadership's plans to establish its own raw material base.

The article examines the legal and administrative mechanisms of colonial administration used to control the local population and resources, as well as to organize assistance for colonial settlers.

Attention is paid to the ethnic and social composition of the settlers, the vast majority of whom were Ukrainian and Russian peasants. The article also examines the specifics of regional settlement and the process of adapting agriculture to atypical natural and climatic conditions. It explores the characteristic elements of the colonists' daily life and their interaction with the local population.

The article establishes that relations between settlers and indigenous peoples were contradictory in nature. Despite ongoing economic cooperation, the indigenous and newcomer populations did not integrate with one another. It is determined that the main cause of this phenomenon was a deliberate imperial policy. The Russian colonial administration facilitated the formation of a system of spatial and legal demarcation between the local Muslim population and Christian settlers. This led to a gradual buildup of tension between the aforementioned groups. It is concluded that although this policy was relatively successful, it hindered the formation of a unified social space in the region. This, in turn, laid the groundwork for subsequent conflicts.

Keywords: colonization, Central Asia, Turkestan Region, Russian Empire, resettlement policy, interethnic relations, colonial administration

---

* *Olifirov Viktor* - master's student at the Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Kyiv, Ukraine);
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5256-160X>; e-mail: amator.spinis@gmail.com

Віктор Оліфіров*

ПЕРЕСЕЛЕНСЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ: ПЕРЕДУМОВИ, МЕХАНІЗМИ ТА НАСЛІДКИ (КІНЕЦЬ 19 - ПОЧАТОК 20 СТ.)

Анотація: У статті розглянуто процес переселенської колонізації Центральної Азії Російською імперією в кінці 19 - на початку 20 ст. Визначено, що цей процес являв собою комплексний державний проект, що мав реалізувати масштабне соціально-економічне перетворення регіону, укріплення на його території імперського панування. Проаналізовано ідеї, які лежали в основі розгортання колонізаційної політики, зокрема вплив політичних розрахунків, фактор перенаселення в європейській частині імперії та плани імперського керівництва з формування власної сировинної бази.

Розглянуто нормативно-правові й адміністративні механізми колоніального управління, які використовувались для контролю над місцевим населенням і ресурсами, організації допомоги колоніальним переселенцям.

Приділено увагу етнічному та соціальному складу переселенців, серед яких абсолютну більшість склали українські та російські селяни. Розглянуто також специфіку регіонального розселення, процесу адаптації господарства до нетипових природно-кліматичних умов. Розглянуто характерні елементи повсякденного життя колоністів та їхню взаємодію із місцевим населенням.

У статті встановлено, що взаємовідносини між переселенцями та корінними народами мали суперечливий характер. Попри постійну економічну співпрацю, корінне та приїждже населення не інтегрувалися одне з одним. Визначено, що головною причиною такого явища була цілеспрямована імперська політика. Російська колоніальна адміністрація сприяла формуванню системи просторового та правового розмежування між місцевим мусульманським населенням і християнськими колоністами. Це зумовило поступове накопичення напруги між вищезазначеними групами.

Зроблено висновок про те, що хоча колонізація була відносно успішною, вона завадила формуванню у регіоні єдиного суспільного простору. Це, у свою чергу, заклало підґрунтя для подальших конфліктів.

Ключові слова: колонізація, Центральна Азія, Туркестанський край, Російська імперія, переселенська політика, міжетнічні відносини, колоніальне управління

---

* Оліфіров Віктор Олексійович - магістр кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5256-160X>; e-mail: amator.spinis@gmail.com

Вступ. Постколоніальна та постімперська рефлексія займає помітне місце у сучасних історичних дослідженнях, як серед українських, так і серед іноземних дослідників. Ця тема не минула і дослідження історії Російської імперії. Проте, доводиться констатувати, що вагома частка історіографії зосереджена або на загальноімперському контексті, або ж на контексті окремо взятого народу (українців, поляків, татар і т.д.). Між тим, період перебування певних територій і народів у рамках одного політичного утворення робить їх частиною та безпосередніми учасниками імперської політики.

Конкретизуючи, завоювання та колонізація Центральної Азії Російською імперією у другій половині 19 – на початку 20 ст. мав суттєвий і дуже довготривалий вплив на трансформацію соціально-економічного, демографічного та етнокультурного ландшафту регіону.

Важливо зафіксувати, що саме ми розуміємо під терміном «колонізація». Колонізація – це процес заселення й освоєння нових територій, шляхом переселення на них великих мас чужорідного населення (колоністів). *Мета статті* полягає у визначенні передумов, характеру й особливостей цього процесу на теренах Центральної Азії кінця 19 – початку 20 ст. Автор ставить собі за мету поглянути на центральноазійську політику Російської імперії не лише як на процес територіальної експансії, а як складний багаторівневий процес, що вплинув на регіон не лише у політичній, але й у соціальній та економічній площинах. Розуміння всіх аспектів, а також довготривалих наслідків цього дозволить нам сформулювати більш цілісний, а значить і більш об'єктивний, погляд на політику Російської імперії та долі народів, що перебували під її владою.

Огляд літератури. Дослідження історії завоювань і колонізації Центральної Азії вже давно є предметом інтересу істориків. Традиційним є напрям, що досліджує фундаментальні питання державної політики, стратегії, механізмів імперського управління. До цієї категорії, насамперед, відносять роботи Е. Олворта «Центральна Азія: 130 років російського панування»¹ та А. Моррісона «Російське завоювання Центральної Азії. Дослідження імперської експансії, 1814-1914»². Ці роботи дають докладну картину формування та реалізації імперської політики. Проте зосередженість на питаннях «великої політики» залишає поза увагою більш приземлений, соціальний вимір проблеми.

Цікавими також є праці імперських дослідників М. Дінгельштедта³ й Є. Яшнова⁴, де, так би мовити «по свіжих слідах», обговорюються питання російської колонізації Середньої Азії. В них можемо знайти й статистичні дані з досліджуваної проблеми.

У вивченні запропонованої проблематики допомагають монографії С. Абашина «Туркестан в імперській політиці Росії: монографія у документах»⁵ та Р. Халікової «3 історії

¹ Allworth E. (ed.). Central Asia: One Hundred Thirty Years of Russian Dominance, A Historical Overview. Duke University Press, 1994. 672 p.

² Morrison A. The Russian Conquest of Central Asia. A Study in Imperial Expansion, 1814-1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 613 p.

³ Дингельштедт Н. Наша Колонизация Средней Азии. Русские Посёлки в Туркестане. Вестник Европы (Санкт-Петербург). 1892. Двадцать седьмой год. Т. VI, № 11. С. 231-257.

⁴ Яшинов Е. Колонизация Туркестана за последние годы. Вопросы колонизации. 1915. № 18. С. 102-155.

⁵ Абашин С.Н. Туркестан в имперской политике России: монография в документах. Москва: Кучково поле, 2016. 667 с.

Туркестанського краю: політика завоювання та колонізації Російською імперією»⁶. Ці роботи спираються на масив документів і свідчень сучасників, що дає можливість сформувати більш різностороннє бачення історичних процесів того часу. Особливий інтерес представляє комплексна робота від великого колективу авторів «Центральна Азія у складі Російської імперії»⁷, що описує період російського завоювання та правління Центральною Азією. Робота не заглиблюється у конкретні сфери, проте є дуже хорошою спробою представити такий масштабний історичний період у рамках однієї праці.

Насамкінець, варто відзначити соціально-етнографічну працю О.І. Брусіни «Слов'яни у Середній Азії»⁸. Ця праця побудована, зокрема, на матеріалах «польових» досліджень і фокусується на побутових умовах життя колоністів, особливостях побутової та культурної трансформації, взаємодії колоністів переселенців із місцевим населенням.

В якості джерельної бази дослідження цінність мають збережені офіційні нормативно правові акти на кшталт «Положення про управління Туркестанським краєм»⁹, та масив законодавства Російської імперії, що стосувався мусульманського населення, які зібрані у праці Д.Ю. Арапова¹⁰. Цікавим джерелом також є звіт О.А. Кауфмана¹¹, підготовлений ним по запиті імперського міністерства. Цей документ дає цінну інформацію від людини, яка безпосередньо спостерігала й аналізувала процес і проблематику колонізації краю.

Витоки ідеї колонізації. Колонізація Центральної Азії (або Туркестанського краю) Російською імперією в останній третині 19 ст. являла собою складний державний проект, що визрівав десятиліттями. Ідея колонізації (тобто заселення регіону некорінним населенням) мала відповісти на цілий комплекс завдань, які ставило собі імперське керівництво.

Геополітичне суперництво та «Велика гра» між Російською та Британською імперіями були одними з рушіїв розгортання експансії у регіоні. Взяття під контроль території казахського степу та центральноазійських ханств (Кокандського, Бухарського та Хівинського) дозволяло Росії створити стратегічний плацдарм для потенційного тиску на Персію, Афганістан, а через нього і на британську Індію. У головах імперських сановників саме Азія була тим регіоном, де Росія могла б кинути виклик Британському домінуванню¹². Такі міркування штовхали імперію на все нові й нові завоювання протягом 1850-1880-х років, що зрештою призвело до підкорення Росією досить обширних територій. Однак закріплення на цих територіях потребувало великих ресурсів, зокрема людських.

⁶ Халикова Р.Э. Из истории Туркестанского края: политика завоевания и колонизации Российской империей. Ташкент: «TURON-IQBOL», 2024. 369 с.

⁷ Абашиш С., Арапов Д., Бекмаханова Н. (ред.). Центральная Азия в составе Российской империи. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. 464 с.

⁸ Брусина О.И. Славяне в Средней Азии. Этнические и социальные процессы. Конец XIX - конец XX века. Москва: Восточная литература, 2001. 240 с.

⁹ Положение об управлении Туркестанского края. Государственная типография. Санкт-Петербург, 1886. 45 с.

¹⁰ Арапов Д.Ю. Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика). Москва: Академкнига, 2001. 367 с.

¹¹ К вопросу о русской колонизации Туркестанского края. Отчёт члена Учёного комитета Министерства земледелия и государственных имуществ А.А. Кауфмана по командировке летом 1903 года. Санкт-Петербург, 1903. 205 с.

¹² Morrison A. The Russian conquest of Central Asia... P. 10-12.

Представники метрополії мали формувати адміністрацію, будувати й обслуговувати інфраструктуру, забезпечувати розміщені у регіоні війська. Всі ці функції не могли бути покладені на ненадійних «туземців». Потрібно було наповнити регіон більш надійним населенням, що тягнуло за собою поступове переселення туди некорінних народів, насамперед слов'ян.

На той самий часовий період припало також загострення в Російській імперії проблем відносного малоземелля селянства. Соціальне питання та «земельний голод» стали однією з основних причин чому ідеї заселення нових територій знайшла відгук не тільки у головах імперських чиновників, а й народних мас. У центральних губерніях Росії й особливо в Україні вже спостерігалось надмірне демографічне навантаження. Уряд розглядав переселення «надлишкового» селянства на «вільні» окраїни як ідеальне рішення - заселити нові території, одночасно зменшивши соціальну напругу на старих. Офіційно вважалося¹³, що у Туркестані є безкраї простори пустуючих земель, які можна легко віддати колоністам, незважаючи на інтереси місцевих кочових племен.

На це наклалися і деякі не зовсім правильні уявлення про економічний потенціал регіону. Натхненні успіхами британців у Індії, російські підприємці та політики розглядали регіон, з одного боку, як велику сировинну базу, а з іншого – як величезний ринок збуту для російських промислових товарів¹⁴. Сюди також лягає популярна серед низки дослідників теорія про бавовну як ключовий інтерес. Російська текстильна промисловість, яка стрімко розвивалася після реформ 1860-х років, критично залежала від постачання бавовни. Коли у США розпочалася Громадянська війна (1861-1865), морська блокада портів Півдня спричинила світовий «бавовняний голод», що поставило російські фабрики на межу зупинки. Туркестан з його спекотним кліматом і давніми традиціями іригаційного землеробства видавався ідеальним місцем для створення власної, підконтрольної сировинної бази – «імперської бавовняної плантації»¹⁵. Для налагодження виробництва товарних сільгоспкультур також потрібні були люди, якими і мали стати колоністи.

В теорії, колоніальні поселення мали швидко перейти до відтворення у нових умовах звичних ним промислів і способів ведення сільського господарства. Це, у свою чергу, мало пришвидшити процес інтеграції Центральної Азії до загальноімперської економіки. Пізніше, до цього також додалося прагнення уряду форсувати перехід місцевих казахів і киргизів з кочового способу життя до осілого, що у теорії також мало залучити їх до землеробства. Так цілий комплекс різнопланових задач підводив уряд до думки про перспективність освоєння південно-східного «фронтиру».

Урядова політика колонізації. Після утворення у 1867 р. Туркестанського генерал-губернаторства постало питання про організацію завойованих земель. Метою було перетворити регіон на невід'ємну (хоч і специфічну) частину імперії. Офіційний Петербург розумів: щоб утримати величезний мусульманський регіон, однієї лише військової присутності недостатньо – потрібна була міцна адміністративна вертикаль та ядро населення на яке вона могла б опертись.

Серед усіх рішень найбільш значущим стало прийняття у 1886 р. «Положення про

¹³ Абашин С., Арапов Д., Бекмаханова Н. (ред.). Центральная Азия в составе Российской империи... С. 218-219.

¹⁴ Абашин С.Н. Туркестан в имперской политике России... С. 29-33.

¹⁵ Халикова Р.Э. Из истории Туркестанского края... С. 17-18.

управління Туркестанським краєм». Воно становило законодавчу базу колоніального режиму і, що особливо важливо, регламентувало процес користування землею. Важливими у цьому контексті є статті 257 і 270. Стаття 257¹⁶ проголошувала державну власність над усією землею, яка не перебувала у чьомусь постійному користуванні. Стаття 270¹⁷, у свою чергу, закріплювала державну власність на землі, якими користувалися кочівники, формально ця земля надавалася ним «у користування». Це дозволяло владі трактувати будь-яку незадіяну площу як «надлишок», який можна було вилучити та використати для державних потреб. Адміністрація трактувала поняття «земельних надлишків» надзвичайно вільно. Наприклад, пасовища, які кочівники використовували лише у певні сезони (тільки літом чи тільки зимою), часто оголошувалися «вільними», що юридично дозволяло передавати їх колоніальним переселенцям. Фактично, уряд створив легальну схему витіснення місцевого населення з найбільш родючих долин у напівпустелі та гори.

Протягом 1880-х рр. були спроби також законодавчо унормувати процес переселення. У 1889 р. був затверджений переселенський закон¹⁸, що вперше регламентував процес видачі дозволів на переселення, передбачав централізований розподіл між переселенцями державної землі. Окрім цього, щоб стимулювати селян із центральних чорноземних губерній переселятися до Азії, уряд обіцяв забезпечити їх різноманітною підтримкою та пільгами. Переселенці мали отримати солідний пакет підтримки: податкові пільги на термін від 5 до 15 років¹⁹, звільнення від військової повинності²⁰, забезпечення грошовими позиками та інвентарем²¹. З 1893 р. переселенці до степових районів стали отримувати компенсації за проїзд залізницею, їм надавалася грошова та медична допомога.

На початку 20 ст., особливо за період урядування П. Столипіна, уряд взявся за стимулювання колонізації малозаселених земель із ще більшою енергією. Хоча основна увага була направлена на Сибір і Далекий Схід, великі маси селянства також прибували і в Казахський степ. Це спонукало уряд все більше конфіскувати «надлишкові» землі у місцевого населення. Про масштаб цього процесу може свідчити, наприклад, той факт, що на території Казахстану до 1917 р. «надлишки» склали 28% від загальної площі землі, що перебувала у користуванні²².

Етнічний і соціальний склад переселенців. Переселенський рух до Центральної Азії в кінці 19 - на початку 20 ст. був настільки масштабним, що докорінно змінив демографічний ландшафт регіону. Якщо спочатку це були окремі воєнні пости та козацькі станиці, то згодом масштаб державних і самовільних переселенців став дуже значним.

Неможливо не відзначити етнічну групу, яка зіграла ключову роль у заселенні регіону. Хоча у документах процес іменувався «російським», фактично кістяк колонізаційного потоку становили українці (у тодішній імперській термінології – «малороси»). Статистичні дані на 1913 р. показують, що лівову частку переселенців до Туркестану складала саме українці. Їхня частка сягала 73,3%, тоді як етнічні росіяни

¹⁶ Положение об управлении Туркестанского края... С. 32.

¹⁷ Ibid. С. 34.

¹⁸ Абашин С., Арапов Д., Бекмаханова Н. (ред.). Центральная Азия в составе Российской империи... С. 219.

¹⁹ Яшинов Е. Колонизация Туркестана за последние годы... С. 103.

²⁰ Ibid. С. 105.

²¹ Брусина О.И. Славяне в Средней Азии... С. 29.

²² Абашин С., Арапов Д., Бекмаханова Н. (ред.). Центральная Азия в составе Российской империи... С. 222.

(великороси) склали лише близько 23,5%²³. При цьому Є. Яшнов відзначав, що навіть серед тих російських переселенців вагому частку склали русифіковані вихідці з України. У цієї ситуації можна виділити дві основні причини. По-перше, селяни прагнули переселитися з районів, де вже спостерігалось значне аграрне перенаселення, а на рубежі 19-20 ст. такими районами якраз були території Київської, Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній²⁴. По-друге, на той час уряд став приділяти значну увагу підбору кандидатів на переселення. Був взятий курс на заселення регіону «міцним елементом» – заможними селянами християнського віросповідання. А. Кауфман у своєму звіті за 1903 р. зазначав, що часто успіх колонізації залежав не від кількості, а від «підбору самих переселенців», де український елемент виявлявся найбільш консервативним і працьовитим²⁵.

Окрім слов'янського ядра, переселенська маса була строкатою: у регіоні осідали німці (переважно меноніти, що тікали від військової повинності), татари, мордва, чуваші та представники інших народів Поволжя. У містах і вздовж залізниць формувалися невеликі громади вірмен, євреїв, поляків і греків, які займалися торгівлею, ремеслами й обслуговуванням інфраструктури²⁶.

Соціальний зріз переселенців здебільшого був однорідним. Основу, перш за все, склали небагаті селяни, їх частка складала до 97%²⁷. При цьому ставка уряду на заселення регіону заможними господарниками виявилася невдалою. Понад 46%²⁸ родин прибували до Туркестану взагалі без жодних засобів до існування, інструментів чи худоби. Це були люди, які якраз тікали від поширеного в європейській частині імперії малоземелля. Не маючи достатньо коштів для організації свого господарства, вони їхали в Азію, сподіваючись лише на державну допомогу.

Окрім них, у загальному потоці виділялися групи «самовільних» переселенців. Вони у спогадах сучасників отримали назву «білетних». Від звичних колоністів їх відрізняв статус. «Білетні» прибували у регіон без офіційного дозволу й роками чекали на право приписки, орендуючи землю у місцевих, чи працюючи батраками у заможних колоністів. Офіційно, ці люди знаходились в краї нелегально й мали підлягати висилці, проте місцева влада часто нехтувала цим зобов'язанням²⁹. Частина таких нелегальних переселенців становили релігійні сектанти: молокани, баггисти, хлисти, суботники. Для них Туркестан став місцем пошуку притулку, де можна було сховатися від переслідувань офіційної православної церкви.

Оцінка сукупних масштабів переселення дещо ускладнена, саме через поширеність явища стихійної колонізації, а також подальші масові міграції у зв'язку із нестабільністю 1910-х років. Е. Олворт вказує, що на 1911 р. чисельність росіян та українців (які, як вказувалося вище, склали абсолютну більшість переселенців) становила 1 950 тис. осіб³⁰. Із урахуванням того, що після початку Першої світової війни темпи міграції значно впали, можна стверджувати, що до моменту краху Російської імперії кількість

²³ Яшнов Е. Колонизация Туркестана за последние годы... С. 109.

²⁴ Брусина О.И. Славяне в Средней Азии... С. 27.

²⁵ К вопросу о русской колонизации Туркестанского края... С. 7-8.

²⁶ Абашии С., Арапов Д., Бекмаханова Н. (ред.). Центральная Азия в составе Российской империи... С. 231-233.

²⁷ Яшнов Е. Колонизация Туркестана за последние годы... С. 108, 111.

²⁸ Ibid. С. 115-116.

²⁹ Абашии С., Арапов Д., Бекмаханова Н. (ред.). Центральная Азия в составе Российской империи... С. 218.

³⁰ Allworth E. (ed.). Central Asia... P. 104.

центральноазійських колоністів трохи перевищувала 2 млн. осіб. Це свідчить про дуже суттєвий масштаб, особливо зважаючи на те, що ще в кінці 19 ст. чисельність переселенців не перевищувала 700 тисяч³¹.

Розподіл переселенців територією краю залежав від природних умов і типу господарювання. Семиріченська область стала «первістком» колонізації. Завдяки м'якому клімату та можливості займатися богарним (безполивним) землеробством, вона притягнула до себе найбільше колоністів. Тут нарізали найщедріші наділи – спочатку до 30 десятин на душу. Сирдар'їнська область і Голодний степ були зонами з вкрай складними природно-кліматичними умовами. Тому поселення тут дуже залежали від доступу до іригаційної інфраструктури, такої як Романовський канал, що був відкритий у 1911 р.³²

Ферганська долина виділялася високою щільністю місцевого населення та достатньо високою, як для регіону, урбанізацією. Тому колонізація тут була обмеженою. Часто слов'янські села тут виникали «в покарання» місцевим після повстань (як-от Руське село, нині Мархамат, на землях конфіскованих після Андижанського повстання 1898 р.). У великих містах (Ташкент, Самарканд, Андижан) виник феномен «подвійного міста». Поруч із давніми махаллями («старим містом») будувалися «нові міста» з широкими прямими вулицями, парками та кам'яними будинками європейського типу. Концентрація переселенців у містах була значною і швидко зростала. Так, наприклад, на 1897 р. в Ташкенті «російська» частина складала приблизно 13% від загальної кількості населення³³. До 1914 р. ця частка вже становила понад 30%³⁴.

Характерною особливістю розселення було прагнення людей зберігати земляцькі зв'язки. Переселенці намагалися сідати цілими громадами або викликати родичів з рідних місць. Це відбулося навіть у топоніміці. Наприклад, головна вулиця великого села Куршаб називалася Київською, бо її заснували вихідці з Київщини, а в селі Верхневолинському центральною була Самарська вулиця, де жили переселенці, що втекли від голоду в Самарській губернії. Таке гуртування «своїх» допомагало швидше адаптуватися до чужого середовища та підтримувати звичний культурний уклад.

Побут і господарство колоністів. Попри підтримку з боку держави, повсякденне життя переселенців і налагодження ними господарства можна назвати справжнім випробуванням. Українські, й особливо російські, селяни стикалися з необхідністю адаптуватись до вкрай незвичних кліматичних умов.

Першим викликом для переселенців був брак деревини. Побудова звичних для Росії та України зрубів чи мазанок з дерев'яним каркасом була просто неможливою. Переселенці швидко опанували місцевий будівельний матеріал – саман (цеглу з непаленої глини та соломи). Проте, запозичивши матеріал, колоністи залишилися вірними звичній для себе архітектурній формі. На відміну від місцевих кишляків, переселенські села будувалися в європейському стилі, за лінійним планом із широкими прямими вулицями³⁵. В цілому, як

³¹ Ibidem.

³² К вопросу о русской колонизации Туркестанского края... С. 5-6.

³³ Азадаев Ф. Ташкент во второй половине XIX века. Очерки социально-экономической и политической истории. Ташкент, 1959. С. 135.

³⁴ Allworth E. (ed.). Central Asia... P. 105.

³⁵ Дингельштедт Н. Наша Колонизация Средней Азии... С. 240-241.

архітектурно, так і за укладом життя, села колоністів мало відрізнялися від російських чи українських сіл європейської частини імперії.

У місцеве сільське господарство переселенці привнесли низку нововведень. Головним їхнім внеском стали передові, для того часу, сільськогосподарські знаряддя. Місцеві жителі використовували дерев'яний омач, який лише дряпав поверхню ґрунту, тоді як важкі залізні плуги переселенців дозволяли ефективно піднімати цілину й обробляти важкі лесові ґрунти. Від переселенців місцеві також перейняли практику заготівлі сіна на зиму, а також, як не дивно, косу-літовку, оскільки вона значно пришвидшувала цей процес³⁶. Ці зміни рятували худобу від «джутів» (масової загибелі худоби, викликаной обмерзанням пасовищ або сильними снігопадами).

Основними культурами залишалися пшениця (переважно яра), овес та ячмінь, які займали до 80-90% усіх посівів³⁷. Однак, під тиском адміністрації та ринку слов'янські господарства поступово втягувалися у бавовництво³⁸, хоча ця культура вимагала набагато більше праці та специфічних навичок поливу. Також переселенці привезли в регіон невідомі раніше овочі та фрукти: картоплю, помідори, капусту, цукровий буряк, яблука.

Система утримання худоби також демонструвала глибокі відмінності між прибулими та місцевими. Слов'янські коні були значно більшими та сильнішими за місцевих «киргизьких» коней, оскільки селяни не віднімали молоко у лошат для кумису та забезпечували тварин вдосталь сіном. У той час як місцеве населення тримало худобу у стійлах цілий рік або випасало її в степу, поселенці намагалися підтримувати звичний пасовищний режим, хоча це часто призводило до конфліктів із сусідами-кочівниками через «потраву» (витоптування худобою полів).

Найбільшою проблемою для новоселів була вода. Не маючи досвіду в іригаційному землеробстві, селяни спочатку не вміли правильно розподіляти воду по ариках, що призводило до заболочування їхніх власних земель або конфліктів за черговість поливу. Це породило специфічну форму взаємодії, слов'яни масово наймали місцевих наймитів-іздолщиків. Ці наймити жили у будинку господаря з березня по вересень, виконуючи найскладнішу ручну роботу – полив, прополовання бавовни та рису, за що отримували від чверті до половини врожаю³⁹. Таким чином, зажиточні переселенці часто перетворювалися на своєрідних «землевласників», які лише керували процесом, тоді як основну тяжку роботу на поливних полях виконували найняті батраки з числа місцевих і«білетних» поселенців. Поступово у регіоні сформувався унікальний соціальний тип – «туркестанський старожил». Так називали нащадків перших переселенців, які за десятиліття життя в Азії створили міцне господарство та глибоко адаптувалися до місцевого середовища.

Місцеві та новоприбулі: «холодне співіснування». Взаємовідносини слов'янських переселенців із корінними народами Центральної Азії – узбеками, казахами, киргизами та таджиками – були вельми складними. На державному рівні адміністрація Туркестанського краю намагалася тримати громади максимально ізольовано. Слов'янам заборонялося

³⁶ Абашиш С., Арапов Д., Бекмаханова Н. (ред.). Центральная Азия в составе Российской империи... С. 227.

³⁷ Брусина О.И. Славяне в Средней Азии... С. 37.

³⁸ Халикова Р.Э. Из истории Туркестанского края... С. 233-234.

³⁹ Брусина О.И. Славяне в Средней Азии... С. 138-140.

селитися серед «туземців», а місцевим жителям – у переселенських селах⁴⁰. Уряд боявся «омусульманення» новоприбулого селянства та втрати ним статусу «народу-цивілізатора». Щоб підкреслити цю дистанцію та гарантувати безпеку колоністів у «чужому» середовищі, влада офіційно зобов'язала кожного переселенця-господаря мати вдома зброю для самооборони від «неблагонадійних мусульманських елементів»⁴¹.

Проте, життєві реалії все таки схилили народи до співпраці. Головною точкою дотику, як уже вказувалося раніше, стала праця на землі. Слов'янські переселенці, хоч і привезли з собою більш модерні сільськогосподарські знаряддя, були абсолютно безпорадними у нетипових кліматичних умовах. Мовний бар'єр, який гіпотетично мав би стояти на заваді налагодженню контактів, також не протримався довго. Чоловіки-старожили зазвичай вільно володіли узбецькою, киргизькою чи казахською мовами.

Проте, як відзначав А. Кауфман, відносини між колоністами та місцевим населенням були «задовільним» лише формально⁴². Насправді ж вони були сповнені латентної напруги. Найгостріші конфлікти виникали на ґрунті «потрави» (псування посівів худобою) та черговості поливу. Переселенці та місцеві постійно звинувачували одне одного у крадіжці води. Гармонізації не сприяла також і державна політика, яка робила ставку на соціальне відчуження мусульман, а також сприяла відйому в них все більшої кількості «земельних надлишків». Така політика колоніальної адміністрації, як відзначав А. Кауфман, створила у селян-переселенців ілюзію правової переваги – вони були впевнені, що в усіх суперечках (майнових, земельних і т.д.) влада стане на їхній бік⁴³. Це призводило до нехтування деякими переселенцями правами місцевих мешканців, поширеною була практика самовільного захоплення земель. Як наслідок, поступово за переселенцями закріпився образ «загарбників», які прийшли на чужу землю за наказом царя. Цей образ остаточно утвердився після жорстокого придушення повстання 1916 р. Тоді цілі райони корінного населення були змушені тікати до Китаю, а їхні землі остаточно передавалися під колонізацію.

Свою роль відіграв також і релігійний фактор. Основна маса переселенців були православними християнами, які потрапляли у регіон із домінуючим мусульманським населенням. І хоча роздільність існування сприяла мінімізації побутових проблем (у вас не буде побутових релігійних конфліктів, якщо християни і мусульмани ведуть окремий побут), міжконфесійна «прірва» заважала населенню сформувати єдину спільність. По суті, попри те, що деякі поселенці могли проживати у регіоні вже в другому поколінні, вони досі лишалися чужинцями. Це, вкупі із вищезгаданою схильністю переселенців до «земляцтва», означало, що громади жили здебільшого ізольовано. Взаємодія із місцевими часто зводилася до суто прикладних питань, без вибудовування міжкультурного діалогу. Переселенці та місцеві не контактували одне з одним з релігійних питань, мали окремі освітні та судові органи. Побут в обох громадах також лишався традиційним. Абсолютно неприйнятними були змішані шлюби. Хоча юридично такий союз був можливим⁴⁴, він отримував абсолютне засудження і в місцевих, і в середовищі переселенців. Цей

⁴⁰ Абашиш С., Арапов Д., Бекмаханова Н. (ред.). Центральная Азия в составе Российской империи... С. 225-226.

⁴¹ Брусина О.И. Славяне в Средней Азии... С. 35-36.

⁴² К вопросу о русской колонизации Туркестанского края... С. 29-30.

⁴³ Ibid. С. 32.

⁴⁴ Арапов Д.Ю. Ислам в Российской империи... С. 188-189.

паралельний розвиток двох громад – християн-переселенців і місцевих мусульман – закладав фундамент для тих протиріч, які вийдуть на поверхню у роки революції 1917 р. За десятиліття співіснування дві громади змогли вибудувати взаємовигідний економічний союз, проте він не означав соціального миру. Стабільність цих взаємин зберігалася тільки до моменту стабільності самого колоніального режиму, який, як нам відомо, зазнав краху вже на початку 20 ст.

Висновки. Підсумовуючи усе вище викладене, можна констатувати, що колонізація Центральної Азії була дуже багатовимірним процесом. З точки зору державної політики Російської імперії, колонізаційний процес мав слугувати утилітарним потребам: закріплення на території, економічна інтеграція, створення прошарку лояльного населення. Із цією метою імперським керівництвом була прийнята низка заходів, які, з одного боку, легалізували відібрання родючої землі у місцевого населення, а з іншого – мали на меті стимулювати приток у регіон переселенців з європейської частини імперії. Ці дії отримали своє законодавче та процедурні оформлення у «Положенні про управління Туркестанським краєм» 1886 р., переселенському законі 1893 р. та його подальших ітераціях.

Урядові програми дали свої плоди, до Центральної Азії направився потік як офіційних, так і неофіційних (так званих «білетних») переселенців. На новому місці переселенці достатньо швидко взяли за організацію господарства, налагодивши для цього зв'язки із місцевим населенням. Переселенці привнесли у регіон нові сільськогосподарські культури та технології, елементи європейської архітектури та побуту.

Основну масу переселенців складали вихідці з українських губерній, де проблема перенаселення та нестачі сільськогосподарської землі відчувалася найбільш гостро. Українські та невелика частка російських селян складали основну масу колоніальних поселенців. Проте, окрім них, є випадки, які свідчать, що деякі групи розглядали регіон як притулок. Ці групи, насамперед, склалися з представників специфічних релігійних громад, які тікали від релігійних переслідувань, воїнської повинності і т.д. На новому місці переселенці були схильні до «земляцтва» – тобто до гуртування із своїми співвітчизниками або єдиновірцями. Таким чином переселенські громади ставали ще й національними осередками.

Поступово колоністи адаптувалися до нових умов, налагоджували свій побут і господарство. Найбільш пристосовані отримали неофіційний статус «туркестанських старожилів». Це були люди, які добре знали місцеві реалії та зуміли налагодити зв'язок із місцевим населенням. Проте, попри налагодження між громадами місцевих і приїжджих економічних зв'язків, дві групи були далекі від взаємної інтеграції. Причиною цьому стала, насамперед, державна політика, яка робила ставку на розмежування християнських колоністів і місцевих мусульман. Державна політика з відібрання землі у місцевого населення закріпила за колоністами статус «загарбників». Нікуди не зникала також і культурна прірва, помножена на інституційну нерівність християн і мусульман у Російській імперії.

Історія колонізації центральноазійських володінь Російської імперії є класичним прикладом того, як імперіалістична політика створює передумови для майбутніх криз. Хоча політика виявилась достатньо успішною з точки зору заселення регіону та його економічних перетворень, вона заклала основу для збільшення соціальної та міжетнічної

напруги. Громади місцевих і переселенців існували паралельно, не маючи можливості хоча б мінімально сформувати єдине суспільство. Це створювало потенціал для майбутніх конфліктів, у випадку якщо колоніальний режим зазнає кризи. Що і сталося вже ув роки Першої світової війни та революції 1917 року.

Заява про відсутність конфлікту інтересів. Автор заявляє, що не має жодного реального чи потенційного конфлікту інтересів (фінансового, професійного, особистого або інституційного), який міг би вплинути на результати дослідження, їх інтерпретацію та подання матеріалу в цій публікації.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

К вопросу о русской колонизации Туркестанского края. Отчёт члена Учёного комитета Министерства земледелия и государственных имуществ А.А. Кауфмана по командировке летом 1903 года. Санкт-Петербург, 1903. 295 с.
Положение об управлении Туркестанского края. Государственная типография. Санкт-Петербург, 1886. 45 с.

Література

Абашин С.Н. Туркестан в имперской политике России: Монография в документах. Москва: Кучково поле, 2016. 667 с.
Абашин С., Арапов Д., Бекмаханова Н. (ред.). Центральная Азия в составе российской империи. Москва: Новое литературное обозрение, 2008. 464 с.
Арапов Д.Ю. Ислам в Российской империи (законодательные акты, описания, статистика), Москва: Академкнига, 2001. 367 с.
Азадаев Ф. Ташкент во второй половине XIX века. Очерки социально-экономической и политической истории. Ташкент, 1959. 240 с.
Брусина О.И. Славяне в Средней Азии. этнические и социальные процессы. конец XIX – конец XX века. Москва: Восточная литература, 2001. 240 с.
Дингельштедт Н. Наша колонизация Средней Азии. Русские посёлки в Туркестане. *Вестник Европы*. 1892. Двадцать Седьмой Год. Т. VI, № 11. С. 231–257.
Халикова Р. Э. Из истории Туркестанского края: политика завоевания и колонизации Российской империей. Ташкент: «TURON-IQBOL», 2024. 369 с.
Яшнов Е. Колонизация Туркестана за последние годы. *Вопросы Колонизации*. 1915. № 18. С. 102–155.
Allworth E. (ed.). Central Asia: One Hundred Thirty Years of Russian Dominance, A Historical Overview. Duke University Press, 1994. 672 p.
Morrison A. The Russian conquest of Central Asia A Study in Imperial Expansion, 1814–1914. Cambridge: Cambridge University Press, 2021. 613 p.

Перше надходження – 12.04.2026
Прийнято до друку – 05.05.2026
Оприлюднено на сайті – 15.05.2026